

bp MARIUSZ LESZCZYŃSKI

Ochrona zabytków sztuki sakralnej

w świetle aktualnego prawa Kościoła katolickiego (cz.2)

Zachowanie dziedzictwa historyczno-narodowego było zawsze przedmiotem wielkiej troski Kościoła.

Opracowanie niniejsze jest próbą kompleksowego i komplementarnego spojrzenia na ustawodawstwo Soboru Watykańskiego II i posoborowe Kościoła powszechnego oraz Kościoła w Polsce w zakresie ochrony kościelnych dóbr kultury przechowywanych w kościołach, muzeach, bibliotekach i archiwach, stanowiących bezcenną wartość ogólnonarodową. Artykuł niniejszy, który prezentujemy za zgodą biskupa dr Mariusza Leszczyńskiego, jest przedrukiem publikacji zamieszczonej w: „Muzealnictwo”, Warszawa 2008, nr 49, s.79 - 88.

II. KOŚCIÓŁ W POLSCE

A. KONFERENCJA EPISKOPATU POLSKI

1. Instrukcja o ochronie zabytków i kierunkach rozwoju sztuki kościelnej, 1966 r.

Dokumentem wielkiej wagi, dotyczącym kościelnych dóbr kultury, jest *Instrukcja Episkopatu Polski o ochronie zabytków i kierunkach rozwoju sztuki kościelnej*, z 16 kwietnia 1966 r., opracowana w oparciu o uchwały Soboru Watykańskiego II¹. *Instrukcja* postanawia: „Rządom kościołów przypominamy, że nie są oni właścicielami, lecz tylko stróżami i opiekunami dzieł sztuki sakralnej, znajdującymi się w obiektach powierzonych ich pieczy. Dlatego w żadnym wypadku nie wolno im najmniejszych nawet dzieł sztuki (jak np. zniszczone obrazy, figury, tzw. świątki, lichtarze, stare księgi, zegary) przenosić do innych kościołów, zabierać z sobą na inną placówkę, sprzedawać lub darowywać. Dzieła takie należy zabezpieczyć przed kradzieżą i zniszczeniem, a jeśli ich stan nie pozwala na ekspozycję w kościele, trzeba przechowywać je w odpowiednim pomieszczeniu jako załączek ewentualnego muzeum parafialnego, lub też przekazać muzeum diece-

zjalnemu” (p. 4)². Diecezjalnym komisjom ds. sztuki kościelnej, złożonym z fachowców, mają być przedkładane wszelkie zamierzenia konserwatorskie (p. 12), a „jeśli zamierzone prace dotyczą obiektu zabytkowego należy, w myśl państwowej ustawy o ochronie dóbr kultury, uzyskać także zgodę na ich wykonanie ze strony wojewódzkiego konserwatora zabytków”³.

2. Konserwacja i zabezpieczenie zabytków sztuki kościelnej, 1970 r.

W związku z mnożącymi się przypadkami niszczenia i kradzieży dóbr kultury, Komisja Episkopatu ds. Sztuki Kościelnej przypomniała, w osobnym dokumencie z 17 czerwca 1970 r., księżom proboszczom i rektorom kościołów, postanowienia *Instrukcji Episkopatu* z 1966 r. Polecała: „nie zostawiać otwartych kościołów bez opieki; a – ile możliwości – założyć kraty przy wejściu z kruchty do wnętrza kościoła; udostępnić zwiedzanie kościoła tylko w obecności któregoś z kapłanów miejscowych lub zaufanego przewodnika; prosić kierowników, czy pilotów wycieczek o wpisywanie się do książki zwiedzających z podaniem numeru dowodu osobistego; bardzo ostrożnie udzielać pozwolenia na fotografowanie zabytków ruchomych, czy

całego wnętrza kościoła; zaprowadzić ewidencję całego wyposażenia zabytkowego kościoła, sporządzając karty inwentaryzacyjne obiektów sztuki ruchomej z fotografiami i dokładnym opisem; zabytki niewielkich rozmiarów silnie przymocować lub umieścić w miejscach niełatwo dostępnych, względnie przenieść do skarbcza, czy do innego pomieszczenia, gdzie gromadzi się dzieła sztuki wycofane z kultu. W tym przypadku należy zapewnić warunki bezpieczeństwa i odpowiednie warunki klimatyczne; w przypadku kradzieży natychmiast zawiadomić kurię biskupią, konserwatora wojewódzkiego i milicję obywatelską (ob. policję)”⁴.

3. Normy postępowania w sprawach sztuki kościelnej, 1973 r.

Ważnym dokumentem Konferencji Episkopatu Polski, dotyczącym kościelnych dóbr kultury, są także *Normy postępowania w sprawach sztuki kościelnej*, z 25 stycznia 1973 r.⁵ (obowiązujące od 1 kwietnia t.r.), adresowane do rządców parafii i kościołów. Dokument postanawia, m.in. że obiektów sztuki, bez zezwolenia władzy kościelnej, „nie wolno sprzedawać, darować, zamieniać lub przenosić na inne miejsce” (§ 2, 3); obiekty te „powinny być zabezpie-

czone przed kradzieżami (...). Cenniejsze obiekty, pomieszczenia dzieł sztuki i skarbcie muszą być zaopatrzone w odpowiedni system alarmowy” (§ 4, 5); „rządcy parafii i kościołów przeprowadzą inwentaryzację przedmiotów kultu i zabytków oraz wyposażenia wnętrza kościołów i kaplic, obiektów kultury, wszystkich pomieszczeń sakralnych oraz kapliczek terenu parafii. Spis taki winien zawierać opis obiektów i ich fotografie. Jeden egzemplarz spisu pozostaje u rządcy kościoła lub parafii, drugi zaś będzie przekazany do archiwum referatu do spraw sztuki, albo do muzeum diecezjalnego lub klasztornego” (§ 6). „W razie zaginięcia zabytku albo obiektu sztuki z terenu parafii lub przedmiotu wyposażenia kościelnego, rządcą parafii lub kościoła zgłasza natychmiast wypadek odpowiedniemu organowi milicji obywatelskiej (ob. policji), kurii diecezjalnej i konserwatorowi wojewódzkiemu, jeśli chodzi o obiekty zabytkowe, figurujące w ewidencji konserwatorskiej” (§ 9). *Normy* postanawiają też, że „obiekty wycofane z bezpośredniego kultu lub dekoracji wnętrza kościelnego należy umieścić w osobnych zabezpieczonych pomieszczeniach jako zaczątek kolekcji parafialnej lub klasztornej, albo oddać do muzeum diecezjalnego.”⁶ Dokument przypomina również, że „ogólny nadzór i opiekę nad dawną i współczesną sztuką sakralną sprawuje Konferencja Episkopatu Polski przez Komisję Episkopatu ds. Sztuki Kościelnej” (§ 27), zaś w diecezjach miejscowy ordynariusz, zgodnie z ogólnymi przepisami kościelnymi i we współpracy z diecezjalną *Komisją ds. Sztuki*.⁷

4. Statut Muzeum Diecezjalnego, 1976 r.

Konferencja Episkopatu Polski, obradująca 18 listopada 1976 r. w Warszawie, zatwierdziła *Statut Muzeum Diecezjalnego*.⁸ W rozdziale II: *Cel i zadania Muzeum Diecezjalnego* dokument postanawia: „Dzieła sztuki zasadniczo powinny pozostawać w aktualnym kulcie w kościołach i kaplicach i stanowić wyposażenie pomieszczeń kościelnych. Jeśli jednak nie mogą już spełniać tego zadania, a w razie pozostawienia ich na miejscu, będą narażone na zniszczenie lub kradzież, należy je przekazać do Muzeum Diecezjalnego” (p. 6). Zaś w rozdz. III: *Organizacja Muzeum Diecezjalnego* znajduje się zapis mówiący

o tym, że ta instytucja kościelna „prowadzi inwentaryzację zabytków, znajdujących się w kościołach, kaplicach i plebaniach na terenie diecezji, oraz gromadzi bibliografię dotyczącą muzeum i dokumentację fotograficzną” (p. 17 d.).⁹

5. Pro memoria w sprawie kradzieży zabytków kościelnych, 1981 r.

Konferencja Episkopatu Polski, podczas obrad, 25-26 listopada 1981 r. w Warszawie, uchwaliła *Pro memoria* w sprawie kradzieży zabytków kościelnych. W dokumencie tym biskupi zwracają uwagę proboszczów, rektorów kościołów i dyrektorów muzeów diecezjalnych, na pilną potrzebę ochrony zabytków sakralnych, w związku z nasilającą się falą kradzieży. W tym celu polecają mówić o tych zjawiskach na ambonie i katechezie, uwrzliwiać na ten problem pracowników kościelnych, inwentaryzować zabytki sztuki sakralnej oraz zainstalować odpowiednie zabezpieczenia w kościołach, kaplicach i muzeach.¹⁰

6. II Polski Synod Plenarny (1991-1999)

Ochronie dziedzictwa kulturalnego Kościoła i muzeom kościelnym wiele uwagi poświęca także *II Polski Synod Plenarny* (1991-1999). W osobnym punkcie, pt.: *Ochrona i konserwacja zabytków, muzea kościelne*, *Synod* postanawia: „Ochrona zabytków polega z jednej strony na ich inwentaryzacji, z drugiej zaś na zabezpieczeniu. Szczególna odpowiedzialność za ochronę zabytków sztuki kościelnej spoczywa na proboszczach i rektorach kościołów zabytkowych. Postanowienia ustawy państwowej o ochronie zabytków obowiązują ich w sumieniu, gdyż są wyrazem wspólnej troski obywatelskiej o ocalenie patrimonium narodowego, tak bezlitośnie niszczonego przez wojny, pożary, wandalizm i grabieże, a także zaniedbania ze strony osób odpowiedzialnych. Żadnemu proboszczowi nie wolno wszczynać jakichkolwiek działań przy obiekcie zabytkowym bez uzyskania zgody konserwatora diecezjalnego. Konserwacja wymaga kwalifikacji zawodowych i wysokiego poziomu etyki zawodowej. W seminariach duchownych, w ramach wykładów z historii sztuki, należy zaplanować specjalne zajęcia poświęcone

konserwacji zabytków sztuki kościelnej. Powinny być one poszerzone o wizyty w pracowniach konserwacji zabytków, aby uświadomić alumnom, jak skomplikowane i kosztowne są specjalistyczne zabiegi, które często nie byłyby konieczne, gdyby przestrzegano zasad ochrony zabytków” (s. 117, p. 68). „Obiekty szczególnie cenne, a zwłaszcza wycofane z kultu, mogą być przeniesione do muzeum diecezjalnego lub wzbogacić kolekcję parafialną. Podobnie ma się rzecz z archiwami i księgozbiorami parafialnymi. Muzea i kolekcje mają na celu nie tylko zabezpieczenie zabytków, ale i specyficzne oddziaływanie duszpasterskie realizowane przez stałą ekspozycję i wystawy okresowe” (s. 117, p. 69); „Ochronie podlega także otoczenie zabytkowych świątyń, tak zwany cmentarz przykościelny wraz z dzwonnica i drzewostanem” (s. 117, p. 70).¹¹

7. Rada ds. Kultury i Ochrony Dziedzictwa Kulturalnego Konferencji Episkopatu Polski

Ważne zadania w dziedzinie ochrony kościelnych dóbr kultury oraz upowszechniania norm prawnych w tym zakresie spełnia Rada ds. Kultury i Ochrony Dziedzictwa Kulturalnego Konferencji Episkopatu Polski (dawniej Komisja Episkopatu ds. Sztuki Kościelnej). Do zadań szczegółowych Rady należą: opieka nad zabytkami, czuwanie nad rozwojem współczesnej sztuki kościelnej, służenie pomocą i konsultacjami w sprawie organizowania i funkcjonowania muzeów kościelnych oraz postulowanie w *ratio studiorum* seminariów duchownych nauczania sztuki kościelnej i ochrony zabytków.¹² W 2005r. Rada wydała „Biuletyn Kościelnych Dóbr Kultury”, który zawiera m.in. wypowiedzi papieża Jana Pawła II nt. kościelnych dóbr kultury, dokumenty Papieskiej Komisji ds. Dziedzictwa Kulturowego Kościoła i materiały Rady ds. Kultury i Ochrony Dziedzictwa Kulturalnego Konferencji Episkopatu Polski.¹³

B. USTAWODAWSTWO KOŚCIOŁÓW PARTYKULARNYCH

Troska o dziedzictwo kulturowe Kościoła, zabytki sztuki sakralnej i zbiory muzealne, znalazła swój wyraz także w ustawodawstwie Kościołów partykular-

nych. Przepisy i wskazania w tym względzie podają przede wszystkim synody diecezjalne. Na przykład *II Synod Diecezji Lubelskiej* (1977-1985) postanawia: „Skarbiec zasobów sztuki (...) winien być pieczołowicie strzeżony i zachowany z całą troskliwością”.¹⁴

III Synod Archidiecezji Łódzkiej (1996-1998) poleca, aby dzieła sztuki i zabytkowe przedmioty kultu, znajdujące się w pomieszczeniach kościelnych lub poza nimi, zabezpieczyć przed kradzieżą i pożarem, zaś wycofane z użytku zachować w skarbcu parafialnym albo oddać w depozyt do Muzeum Archidiecezjalnego.¹⁵

Synod Archidiecezji Przemyskiej (1995-2000), mówiąc o zasadach organizacji opieki nad sztuką,¹⁶ „ważną rolę w zabezpieczeniu najcenniejszych obiektów zabytkowych oraz promocji troski o zabytki przyznaje Muzeum Archidiecezji Przemyskiej im. bł. Bp. Józefa Sebastiana Pelczara.”¹⁷ Zachęca też rządców parafii „do organizowania, w łączności z muzeum archidiecezji, lokalnych muzeów oraz parafialnych izb pamięci”.¹⁸

Ochronie zabytków sztuki sakralnej wiele miejsca poświęca *III Synod Gdański* (2001). W rozdziale pt. „Budownictwo sakralne, obiekty sakralne, zabytkowe i nowo powstające, muzeum i archiwum”, podaje konkretne normy w tym zakresie, tj. „źródła”, „zasady postępowania” i „zabezpieczenia”.¹⁹

Z kolei *I Synod Diecezji Zamojsko-Lubaczowskiej* (1996-2001) przestrzega rządców parafii przed wyzybianiem się „rzeczy zabytkowych, choćby zniszczonych i w kościele nieużytecznych” i zaleca, aby je przekazywać do Muzeum Diecezjalnego, względnie przechowywać zabezpieczone w parafii. Dotyczy to także „starych ksiąg, druków, czasopism, fotografii, szat liturgicznych, itp.”²⁰ Szczegółowe zasady w tym względzie podają: *Statut Muzeum Diecezjalnego* (20 XI 1996) i zasady *Organizacji opieki nad sztuką*, zawarte w księdze tegoż synodu.²¹ *I Synod Diecezji Łomżyńskiej* (1995-2005) poleca rządcom dóbr kościelnych, aby sporządzili szczegółowe ich inwentarze, „w postaci elektronicznej i fotograficznej”.²²

Pierwszy Synod Diecezji Opolskiej (2002-2005), w rozdziale pt. *Ochrona dziedzictwa kulturowego*, przypomina rządcom parafii

o ich odpowiedzialności za inwentaryzację i zabezpieczenie zabytków sakralnych, zgodnie z przepisami kościelnymi i państwowymi, a także o przekazywaniu do Muzeum Diecezjalnego obiektów zabytkowych wycofanych z kultu²³. Cenna w księdze tegoż synodu jest osobna *Instrukcja synodalna dotycząca zabezpieczenia zabytków sakralnych w obiektach kościelnych*, która podaje szczegółowe przepisy w tym względzie.²⁴

Kościelne i państwowe normy prawne, dotyczące dzieł sztuki i ochrony zabytków, publikowane są także w urzędowych pismach diecezjalnych.²⁵

C. OŚRODEK „ARCHIWA, BIBLIOTEKI I MUZEA KOŚCIELNE” (KUL)

W popularyzowaniu problematyki dotyczącej dziedzictwa kulturalnego Kościoła, duży udział ma Ośrodek „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, istniejący od 1957 r. przy Katolickim Uniwersytecie Lubelskim. Instytucja ta wydaje od 1959 r. swój organ prasowy, pt. *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*.

Ośrodek ABMK zorganizował, 26-27 czerwca 1957 r. na Jasnej Górze, pierwszy zjazd archiwistów, bibliotekarzy i muzeologów kościelnych.²⁶ Jednym z referentów był wówczas ks. dr Władysław Smoleń, kierownik katedry sztuki kościelnej na KUL-u i dyrektor muzeum diecezjalnego w Tarnowie, który wygłosił referat, pt. *Stan i potrzeby muzeów kościelnych oraz program pracy na najbliższy okres*.²⁷ Podczas zjazdu sformułowano szereg rezolucji dotyczących ochrony zabytków sztuki sakralnej. Postulowano m.in., aby „w każdej diecezji i w każdej prowincji zakonnej (...) urządzić centralne archiwum, bibliotekę i muzeum”.²⁸ Warto tu dodać, że ks. Smoleń opublikował w ABMK w 1961 r. projekt statutu regulaminu muzeum diecezjalnego.²⁹

Natomiast w czasie sympozjów, które urządzono 16-18 września 1963 r. i we wrześniu 1964 r. w Lublinie, omawiano m.in. zagadnienia dotyczące konserwacji zabytków sztuki sakralnej, zaś w 1986 i 1988 r. – problem zabezpieczenia obiektów sztuki sakralnej wycofanych z użytku liturgicznego i ich konserwacji³⁰. Natomiast podczas konferencji, 12-13 września 2002 r. w Przemyślu, nt.: *Znaczenie muzeów parafialnych i klasztornych*, zorganizowanej przez tamtejsze Muzeum Archidiecezjalne

i Ośrodek ABMK,³¹ bp dr M. Leszczyński, dyrektor Muzeum Diecezjalnego w Zamościu, mówił m.in. o ochronie zabytków sztuki sakralnej, w oparciu o dokument Stolicy Apostolskiej pt. *Funkcja pastoralna muzeów kościelnych*.³²

PRZYPISY

- ¹ *Instrukcja Episkopatu Polski o ochronie zabytków i kierunkach rozwoju sztuki kościelnej*, 16 IV 1966 (w): *Dokumenty duszpastersko-liturgiczne Episkopatu Polski* (1966-1998), oprac. Cz. Krakowiak, Lublin 1999, s. 241-245.
- ² Tamże, s. 242, p. 4.
- ³ Tamże, p. 3; *Konkordat między Stolicą Apostolską i Rzeczypospolitą Polską*, zawarty 28 VII 1993, postanawia: „1/ W każdej diecezji komisja powołana przez biskupa diecezjalnego będzie współpracować z właściwymi władzami państwowymi w celu ochrony znajdujących się w obiektach sakralnych i kościelnych dóbr kultury o ogólnonarodowym znaczeniu oraz dokumentów archiwalnych o wartości historycznej i artystycznej; 2/ Kompetentne władze państwowe i Konferencja Episkopatu Polski opracują zasady udostępniania dóbr kultury będących własnością lub pozostających we władaniu Kościoła” (Dz.U., 28 IV 1998, 98.51.318, art. 25).
- ⁴ *Konserwacja i zabezpieczenie zabytków sztuki kościelnej*, 17 VI 1970 (w): *Dokumenty duszpastersko-liturgiczne...*, s. 246-247.
- ⁵ *Normy postępowania w sprawach sztuki kościelnej*, 25 I 1973 (w): *Dokumenty duszpastersko-liturgiczne...*, s. 247-261; zob. także *Ochrona cmentarzy* (Instrukcja Komisji Episkopatu do Spraw Sztuki Kościelnej, 1987 (w): *Dokumenty duszpastersko-liturgiczne...*, s. 271-275).
- ⁶ *Normy postępowania w sprawach sztuki kościelnej...*, s. 252 § 16.
- ⁷ Tamże, s. 256 § 27; 257 § 32; zob. p.
- ⁸ *Statut Muzeum Diecezjalnego*, 1976, „Notificaciones”, Kraków 1977, nr 5-6, s. 185-188.
- ⁹ Tamże, s. 186-187.
- ¹⁰ *Pro memoria w sprawie kradzieży zabytków kościelnych*, Warszawa, 25-26 XI 1981, „Notificaciones” 1982, nr 6-8, s. 154-155. Warto tu odnotować niektóre publikacje poruszające to zagadnienie: J. Pasierb, *Ochrona zabytków sztuki kościelnej*, Pallottinum 1971; *Ars sacra et restauratio*, red. J. Kowalczyk, Warszawa 1992; S. Kocewiak, P. Ogrodzki, J. Rulewicz, *Zabezpieczenia obiektów sakralnych*, Warszawa 1998; R. Kostynowicz, *W cieniu trzech katedr (z dziejów konserwacji zabytków sakralnych w Polsce północno-zachodniej)*, Szczecin 1999; *Zabytki sakralne wobec szczególnych zagrożeń. Materiały z konferencji państwowych służb konserwatorskich i konserwatorów diecezjalnych*, Warszawa, 11 X 2000, Warszawa 2000.
- ¹¹ *II Polski Synod Plenarny* (1991-1999), Poznań 2001, s. 117-118, p. 68-70.
- ¹² *Normy postępowania w sprawach sztuki kościelnej...*, s. 256 § 30.
- ¹³ Por. przypis 15.
- ¹⁴ *II Synod Diecezji Lubelskiej* (1977-1985), Lublin 1985, s. 104-105, stat. 272-273.
- ¹⁵ Por. *III Synod Archidiecezji Łódzkiej*, Łódź 1999, art. 351-352.
- ¹⁶ *Synod Archidiecezji Przemyskiej* (1995-2000), Przemyśl 2000, stat. 139, 140.
- ¹⁷ Tamże, stat. 140 § 1; Aneks nr 19, s. 295-300.
- ¹⁸ Tamże, stat. 140 § 2.
- ¹⁹ *III Synod Gdański*, Gdańsk 2001, stat. 838, 839-843.
- ²⁰ *I Synod Diecezji Zamojsko-Lubaczowskiej* (1996-2001), Zamość 2001, stat. 192.
- ²¹ Tamże, s. 204-209.
- ²² *I Synod Diecezji Łomżyńskiej* 1995-2005, Łomża 2005, stat. 675.
- ²³ *Pierwszy Synod Diecezji Opolskiej* (2002-2005). *Statuty i aneksy*, Opole 2005, stat. 343-346.
- ²⁴ Tamże, s. 295-296, aneks 25.
- ²⁵ Zob. np.: Z. Bielamowicz, *Duszpasterskie problemy ochrony zabytków sztuki sakralnej*, „Kronika Diecezji Przemyskiej” (dalej KDP) 1981, z. 3-4, s. 80-97; tenże, *Wczoraj, dziś i jutro sztuki chrześcijańskiej w Polsce*, KDP 1983, z. 3-4, s. 68-73; *Instrukcja o postępowaniu w sprawach zabytkowych świątyń i ich wyposażenia w diecezji gliwickiej* (21 X 1999), „Wiadomości Diecezji Gliwickiej” 1999, nr 4, s. 22-33. Kwestii ochrony zabytków sztuki sakralnej wiele miejsca poświęca także „Biuletyn Muzeum Diecezjalnego” (nr 1-4, Zamość 1997-2002), „Sztuka Sakralna”, Kraków 2002, nr 1 i n.), itp.
- ²⁶ *Pierwszy zjazd archiwistów, bibliotekarzy i muzeologów kościelnych*, ABMK, t. 1, 1959, z. 1, s. 18-59.
- ²⁷ Tamże, s. 43-56.
- ²⁸ Tamże, *Rezolucje Zjazdu*, s. 56-59, rez. 1.
- ²⁹ W Smoleń, *Projekt statutu i regulaminu muzeum diecezjalnego*, ABMK, t. 2, 1961, z. 1-2, s. 227-228; *Statut Muzeum Diecezjalnego w Tarnowie*, s. 229-236.
- ³⁰ Zob. ABMK, t. 57, 1988, s. 61-129 – „Blok artykułów muzealnych”, m.in.: M. T. Zahajkiewicz, *Ochrona i konserwacja zabytków podstawowym zadaniem muzeologów*. Wprowadzenie do sesji, s. 61-63.
- ³¹ *Sympozjum, 100-lecie Muzeum Archidiecezjalnego im. bł. Józefa Sebastiana Pelczara Biskupa Przemyskiego. Znaczenie muzeów w parafialnych i klasztornych*, ABMK, t. 79, 2003, s. 23-126.
- ³² Tamże, s. 147-150; por. I B 2 niniejszego opracowania; zob. także: *Informator o muzeach kościelnych w Polsce*, oprac. M. Dębowska, J. Giela, ABMK, t. 62, 1993, s. 313-378; *Muzea Kościoła katolickiego w Polsce*, Informator, oprac. B. Skrzydlewska, Kielce 2004, ss. 178 (Biblioteka Ośrodka ABMK, nr 2).